

УДК 338.434

О.О. Зеленська, канд. екон. наук

С.М. Зеленський, канд. екон. наук

Н.О. Алешугіна, канд. екон. наук

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

УРОКИ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПЕРСПЕКТИВНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Е.А. Зеленская, канд. экон. наук

С.Н. Зеленский, канд. экон. наук

Н.А. Алешугина, канд. экон. наук

Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов, Украина

УРОКИ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕРСПЕКТИВНОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ

Olena Zelenska, PhD in Economics

Serhii Zelenskyi, PhD in Economics

Nataliia Alieshuhina, PhD in Economics

Chernihiv National Technological University, Chernihiv, Ukraine

LESSONS FOR PRE-REVOLUTIONARY AGRARIAN REFORM FORMING THE FUTURE OF FOOD POLICY OF UKRAINE

Досліджено пріоритетні напрямки і механізми здійснення аграрних реформ Вітте–Столипіна в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. Проаналізовано можливості використання їх уроків під час формування сучасної продовольчої політики України. Розглянуто перспективи застосування досвіду початку XX століття в контексті уникнення численних прорахунків на етапі планування та реалізації сучасної аграрної політики, а також забезпечення механізмів її адаптації до динамічно мінливої кон'юнктури зовнішнього і внутрішнього середовища.

Ключові слова: аграрна реформа, продовольча політика, бюджетні кошти, сільськогосподарський кредит.

Исследованы приоритетные направления и механизм осуществления аграрных реформ Витте–Столыпина в Российской империи конца XIX – начала XX вв. Проанализированы возможности использования их уроков при формировании современной продовольственной политики Украины. Рассмотрены перспективы применения опыта начала XX века в контексте избегания многочисленных просчетов на этапе планирования и реализации современной аграрной политики, а также обеспечения механизмов ее адаптации к динамично меняющейся конъюнктуре внешней и внутренней среды.

Ключевые слова: аграрная реформа, продовольственная политика, бюджетные средства, сельскохозяйственный кредит.

The priority directions and the mechanism of agrarian reform Witte - Stolypin implementation in the Russian Empire in the late XIX - early XX centuries are studied. The possibilities of using their lessons in the formation of modern food policy are analyzed. The perspectives of application experience of the early twentieth century in the context of avoiding the many pitfalls in the planning and implementation of modern agricultural policy are considered, as well as ensure mechanisms of its adaptation to dynamically changing conditions of external and internal environment.

Key words: agrarian reform, food policy, budget, agricultural credit.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні як ніколи гостро постала проблема реформування агросфери з метою забезпечення її динамічного сталого розвитку. При цьому важливо уникнути численних прорахунків на етапі планування і реалізації агропродовольчої політики, а також забезпечити дієві механізми її адаптації до мінливої кон'юнктури зовнішнього і внутрішнього середовища. З огляду на це вивчення досвіду реформ Вітте–Столипіна, успіх яких є визнаним і однозначно підтвердженим офіційними статистичними даними, може бути корисним у процесі формування та реалізації нинішньої стратегії розвитку агропродовольчого комплексу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аграрній реформі Вітте–Столипіна та оцінці її наслідків для соціально-економічного розвитку Російської імперії початку XX ст. присвячено велику кількість праць вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед них найбільш ґрунтовними дослідженнями означеного напрямку відзначилися А.Я. Аврех, М.О. Давидов, В.С. Дякін, С. В. Ільїн, П.П. Панченко, В.А. Шмарук, Ю. А. Петров,

П.О. Пожигайло, С.М. Сидельников, С.П. Трапезніков, В.Г. Тюкавкін, А. Ю. Щербаков, G. Yaney, M. Congroy Sch. та ін.

У працях вищезазначених учених досліджуються напрями та механізм реалізації аграрної реформи, визначені в контексті тогочасної зовнішньо- і внутрішньоекономічної ситуації у країні, сильні сторони та прорахунки в застосовуванні форм і методів аграрних перетворень з урахуванням отриманих у майбутньому наслідків, а також соціальні, економічні, політичні тощо аспекти ефективності підтримки сільськогосподарської галузі з використанням бюджетних методів і важелів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Регулюючі дії держави як суб'єкта економічних відносин щодо функціонування продовольчого (передусім сільськогосподарського) виробництва і продовольчого ринку мають досить давню історію. Проте за умов економічного лібералізму окремі факти такого втручання не мали системного характеру, будучи спрямованими на вирішення окремих поточних проблем продовольчого, ресурсного або фінансового забезпечення держави чи її окремих територій. Як уже відзначалося вище, реформи Вітте–Столипіна справили значний позитивний вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва Російської імперії на початку ХХ ст. Отже, подальше детальне вивчення і критичне переосмислення застосовуваних у той час форм та методів реформування аграрної сфери вважаємо доцільним і актуальним. Ці уроки історії мають бути використані Україною: органи державної влади, формуючи сучасну продовольчу політику України, повинні застосовувати найбільш дієві з них і водночас ті, що відповідають сучасним викликам розвитку агросфери.

Мета статті. Вивчення досвіду реалізації найбільш успішних з погляду результативності і позитивного впливу на соціально-економічний розвиток країни реформ з метою його застосування при формуванні сучасної продовольчої політики держави.

Виклад основного матеріалу. У сучасній економічній літературі, присвяченій різним аспектам розвитку сільського господарства в Україні, у ході аналізу рівня розвитку галузі досить часто застосовуються зіставлення з аналогічними показниками 1913 року. Завдяки реформам Вітте–Столипіна на початку ХХ ст. сільськогосподарська галузь Російської імперії, у першу чергу, в українських губерніях, справді досягла помітних успіхів у своєму розвитку. Таким чином, вважаємо доцільним більш детальне дослідження системи державної підтримки цієї галузі (зокрема, її фінансових підвалин) у кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

У кінці ХІХ ст. у сільському господарстві Російської імперії почали наростати кризові явища. Їх концентрованим виразом стали ряд неврожайних років і голод 1891 року. Він засвідчив низький рівень розвитку аграрної галузі, а отже, необхідність вливання значних обсягів капіталовкладень у сільське господарство. Натомість промисловий розвиток того часу спричинив протилежний напрям фінансових потоків: через митний протекціонізм і податки з аграрної сфери вилучалися грошові засоби, обсяг яких і без того був обмежений впливом світової аграрної кризи 1870–1890 рр.

Кінець ХІХ ст. відзначився загостренням перманентного конфлікту між Міністерством фінансів і Міністерством землеробства та державного майна щодо форм і масштабів державного впливу на сільське господарство.

У Міністерстві землеробства вважали, що держава має стати могутнім покровителем сільського господарства (передусім, малася на увазі організація державних меліоративних робіт на казенних і приватних землях і створення системи меліоративного кредиту), Мінфін же виступав за підтримку обробної промисловості. С.Ю. Вітте, який на той час був очільником Мінфіну, розуміючи економічне значення сільського господарства, у т. ч. і для промислового розвитку, виступав, однак, проти прямого державного втручання в галузь. Він вважав, що держава може сприяти розвитку аграрної сфери

не прямими капіталовкладеннями, а наданням доступних кредитів, будівництвом залізниць і підвищенням місткості внутрішнього продовольчого ринку. Отже, асигнування, що виділялися Міністерством фінансів на розвиток сільського господарства, здійснювалися в обмежених обсягах [5].

Щодо кредитного забезпечення аграрної сфери, то у кінці XIX ст. у Російській імперії існувала лише система установ державного і приватного іпотечного кредиту [11]. Кошти, які отримувались із цих установ під заставу землі, скоріше, відволікалися від сільського господарства, аніж укладалися в нього. Сільськогосподарський (короткостроковий і меліоративний) кредит перебував у зародковому стані і жодного суттєвого впливу на землеробство не чинив. Водночас, на межі XIX–XX ст., як правило, селянські доходи не покривали поточних витрат. Ті ж вільні фінансові ресурси, що знаходилися в розпорядженні селянських “верхів” аж до початку XX ст., вилучалися державою з виробництва через систему ошадкас.

Промислова криза початку XX ст. спонукала представників аграрних кіл зробити висновок про помилковість реалізації попередньої економічної політики уряду, спрямованої на пріоритетну підтримку розвитку промисловості, а не сільського господарства. Так, В.І. Гурко писав, що штучне нав’язування промисловості тільки відриває селян від землі і гальмується обмеженим платоспроможним попитом населення, тоді як сільськогосподарське виробництво може зростати майже безмежно й до того ж без будь-якого співвідношення з народними статками [3].

Однак С. Ю. Вігте, як і раніше, вважав малоефективними прямі капіталовкладення в сільське господарство і віддавав перевагу непрямому впливові на галузь, передусім, через стимулювання загального економічного розвитку країни (який пов’язувався, насамперед, із будівництвом залізниць) і організацію хлібної торгівлі. У питанні з хлібною торгівлею дворянство вимагало посилення державного втручання в цей процес із метою захисту інтересів виробників. Проте Міністерство фінансів відмовлялося взяти на себе відповідальність за саму хлібну торгівлю, вважаючи необхідним сприяти в цій сфері розвитку приватнокапіталістичних відносин (з метою пристосування до світового продовольчого ринку), і водночас залишаючи за собою право втручатися в цей процес у разі необхідності.

Одним із центральних питань економіки сільського господарства в Російській імперії, як і в Західній Європі, було питання дрібного кредиту. Система державного кредиту трималася на постійному притоці засобів в ошадні каси. Однак існувала проблема в забезпеченні позик, оскільки невідчужуваність наділів і пріоритет недоїмок за казенними і мирськими зборами робили позикові операції закладів дрібного кредиту негарантованими. Оскільки передбачався повільний перегляд майнових правовідносин селян (який би в результаті зробив можливим заставу наділів), відповідно процес збільшення кількості кредитних закладів на селі теж бачився повільним, і тому держава спочатку збиралася виділяти кошти на їх підтримку в дуже обмежених розмірах.

9 листопада 1906 р., за П. А. Столипіна, був виданий указ "Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння та землекористування", який фактично став фундаментом нової земельної реформи [1; 2]. Основним призначенням цього акта було пробудження в селянстві приватновласницьких інстинктів, поживлення господарської ініціативи і підприємливості, чим сподівалися підвищити рівень продуктивності сільського господарства, перевести його з екстенсивного на інтенсивний шлях розвитку [1; 8]. Важелями реформи стало землевпорядкування нових земельних власників, активізація діяльності Селянського банку, переселення малоземельних селян на нові землі в Сибіру і Середній Азії і багато заходів з видачі "виділенням" і "переселенням" дотацій і кредитів, пропагування агрокультури і агротехніки [9; 10].

Після революції 1905–1907 рр. першочерговою проблемою стало фінансове забезпечення столипінської реформи, яка створювала відсутні раніше умови продуктивного використання позикового капіталу в селянському господарстві. Завдання полягало в тому, щоб знайти джерела цього капіталу в умовах, коли казначейство саме потребувало позик на відновлення зруйнованого російсько-японською війною та революцією фінансового господарства, а платежі за позиками лягали важким тягарем на розрахунковий баланс і бюджет Російської імперії.

Кошторисні можливості Головного управління землевпорядкування і землеробства (ГУЗіЗ) у сфері кредитування селян були обмеженими. За 1907–1915 рр. із бюджету відомства селянам у губерніях Європейської Росії було видано позик усього на 32,9 млн р. і безповоротних допомог на 1,3 млн р. Із фонду земельних поліпшень ГУЗіЗ за період 1897–1913 рр. селянськими громадами було отримано 1,7 млн р. і певна частина з 3,6 млн р., виданих земствам як посередникам [3].

Тому основними напрямками діяльності ГУЗіЗ були визначені поземельний устрій і поліпшення умов землеволодіння та землекористування в наявних кордонах; сприяння введенню сільськогосподарських удосконалень, збільшення площі селянського землеволодіння; підтримка та розвиток підсобних промислів. У числі важелів реалізації нової аграрної політики згадувались також продаж і здача в оренду казенних земель, розширення діяльності Селянського банку.

Ріст селянської кредитної кооперації, що почався з 1907 р. (до 1 січня 1914 р. кількість установ дрібного кредиту в Російській імперії перевищило 13 тис., а чисельність членів у них – 10 млн), зробив для уряду малоактуальним подальший пошук організаційних форм короткострокового і меліоративного кредиту для селян, оскільки кооперація перебрала вирішення цієї проблеми на себе, виявляючи при цьому здатність самостійно залучати місцеві ресурси (як свідчить статистика, лише 16,5 % коштів сільських кредитних товариств були урядовими, решта – місцевими [2]).

Починаючи з 1909 р. знову актуалізується питання про сільськогосподарський кредит для помісного землеволодіння. Гарні врожаї та високі ціни на хліб сприяли помітному підвищенню кредитоспроможності поміщицьких господарств і збільшили їх попит на кредит, який і в гірші часи повною мірою не задовольнявся Державним банком. З огляду на це було вирішено створити Сільськогосподарський банк, який би під контролем держави займався експортною хлібною торгівлею, координував селянську кредитну кооперацію, надавав короткостроковий і меліоративний кредит для поміщиків тощо.

Під час обговорення проекту Сільськогосподарського банку ГУЗіЗ вкотре вимагало від уряду підтримувати, насамперед, сільське господарство, не зупиняючись навіть перед значними затратами коштів державного казначейства, вважаючи високу продуктивність і доходність саме цієї галузі міцною основою для успішного розвитку в майбутньому фабрично-заводської промисловості. Відомство вважало, що кредитуванню агросфери слід віддавати пріоритет навіть у разі, якщо притік засобів у галузь загрожуватиме збитками для інших видів господарської діяльності.

Проте Міністерства фінансів, торгівлі і промисловості виступили проти розчленування єдиної системи державного кредиту, що, на їх думку, загрожувало стабільності грошового обігу.

Протистояння між відомствами закінчилося в 1911 р. відмовою від створення на цьому етапі Сільськогосподарського банку і згодою на перетворення Селянського банку в Державний земельний банк, у коло операцій якого вводилися меліоративні позики поміщикам. Всі ж короткострокові позики поклалися на заклади дрібного кредиту, які повинні були володіти додатковими засобами для поширення своїх операцій не тільки на селян, а й на середньопомісних землевласників. Таким чином, передбачалася система всестанового іпотечного, меліоративного і короткострокового кредиту.

Можливості прямого фінансування сільського господарства за рахунок бюджету були обмеженими, оскільки основна маса бюджетних коштів витрачалася на підготовку до війни, утримання адміністративно-карального апарату і державного господарського механізму, а також на виплату відсотків за зовнішнім боргом. Кошторис ГУЗІЗ не міг покрити навіть потреб із землевпорядкування. Через бюджет держава забирала із сільського господарства у вигляді податків більше, ніж укладала в нього [3].

Наявність напівфеодальних елементів в економічному житті Російської імперії стала причиною низького рівня притоку капіталів у сільське господарство. Цим пояснюється поглиблення диспропорції між сільськогосподарським і промисловим виробництвом. За підрахунками С.М. Прокоповича, чистий приріст виробництва (без впливу зміни цін) становив за 1900–1913 рр. у промисловості 62,7 %, а в сільському господарстві – 33,8 %. В обох випадках цього приросту було досягнуто в період із 1907 до 1913 рр. Успіхи сільського господарства пояснюються значним розширенням посівних площ, серією врожайних років і проведенням аграрної реформи [15].

Успіхи реформи, особливо враховуючи її масштаби і темпи, на перший погляд вражають. Деякі дослідники схильні навіть бачити в ній чи не головну причину нових зрушень в аграрному секторі, досягнутих у передвоєнні десятиліття. Дійсно, у цей час у сільському господарстві Російської імперії відбувалися глибокі структурні зміни, що відображали загальну динаміку розвитку цієї важливої галузі економіки. Причому обумовлювалося це не тільки відносно високими темпами аграрних перетворень, але було пов'язано, насамперед, із загальною сприятливою кон'юктурою, особливо врожайними роками, ростом цін на сільськогосподарську продукцію, розширенням внутрішнього ринку у зв'язку зі спеціалізацією регіонів, збільшенням частки неземлеробського населення і швидким ростом харчової промисловості, скасуванням викупних платежів і т. ін., тобто те, що А.М. Анфімов вдало визначив як "попутні вітри реформи" [12].

За цей період помітних успіхів досягло сільське господарство. Посівні площі за 1900-1913 рр. зросли на 15 %, а врожайність піднялася в середньому на 10 %; середньорічні збори зернових збільшилися з 3,5 млрд до 5 млрд пудів, тобто на 40 %. З 5 млрд пудів 4,4 млрд було зібрано на селянських і 600 млн на поміщицьких полях. З селянського хліба близько половини припадало на частку заможних селян. Виробництво хліба на 1 душу населення за 1900–1913 рр. збільшилося з 450 до 550 кг. За обсягом виробництва зерна Російська імперія займала перше місце у світі і була основною країною-виробником хліба. На неї припадало 25,4 % світового збору пшениці, 52,8 % жита, 37,6 % ячменю, 26,6 % вівса [14].

У 1908–1913 рр. з середньорічного збору хліба на ринок йшло близько 1,5 млрд пудів, отже, товарність зернового виробництва становила близько 30 %. Основними постачальниками товарного хліба були Середнє Поволжя, Південний степовий, Південно-Східний і Передкавказький регіони. Вони постачали більшу частку реалізованого в країні хліба [7].

Помітні успіхи були досягнуті у тваринництві, в основному за рахунок розведення продуктивної худоби. Прибалтика, Білорусь і Україна були регіонами високорозвиненого свинарства. Чисельність найманих сільськогосподарських робітників зросла за вказані роки з 3,5 млн до 4,5 млн чоловік [6].

Свої кінцевої мети реформа не досягла через Першу світову війну та революцію 1917 року. Із початком війни посилювалося державне регулювання аграрної сфери, що диктувалося, насамперед, необхідністю централізованого розподілу продовольчих ресурсів. Пішли у хід такі інструменти держрегулювання, як фіксовані та граничні ціни, обмеження свободи торгівлі, державне замовлення на продтовари тощо.

Відхід від планово-адміністративних важелів управління економікою не заперечує доцільності вивчення накопиченого на попередніх етапах розвитку вітчизняної аграрної

сфери досвіду державного регулювання продовольчого комплексу та продовольчого ринку, у тому числі з використанням елементів бюджетного механізму. Критичне осмислення наслідків тих чи інших управлінських рішень, порівняння їх результатів з альтернативними варіантами вирішення певних проблем у вітчизняному та світовому досвіді організації бюджетної політики стосовно агросфери дозволить зробити перспективну аграрну політику в Україні більш ефективною, уникнути численних прорахунків на етапі її планування і реалізації, забезпечити механізми її адаптації до мінливої кон'юнктури зовнішнього і внутрішнього середовища [4].

Подібна до прийнятої С. Ю. Вітте позиція (щодо низької з позиції належної віддачі бюджетних ресурсів ефективності прямих капіталовкладень в аграрну сферу та пріоритетності непрямих методів її державного стимулювання), на нашу думку, є цілком слушною в умовах сучасної України, а, можливо, також і Білорусі. Тим більше, що Державний бюджет України не відзначається наявністю суттєвих обсягів «вакантних» фінансових ресурсів, а складна політична та економічна ситуація у країні та навколо неї обумовлює необхідність витрачання значних обсягів фінансових ресурсів на не надто продуктивні у контексті забезпечення зростання промислового та сільськогосподарського виробництва цілі.

Спільними у порівнянні з Російською імперією початку ХХ століття характеристиками зовнішнього і внутрішнього середовища агропродовольчого виробництва у сучасній Україні можна назвати низьку доходність (а іноді і відчутну збитковість) виробництва деяких видів сільськогосподарської сировини, періодичне нав'язування аграрній сфері ролі донора переробної сфери та торгівлі, наявність проблем із взаємовигідним збутом сільгосппродукції її безпосередніми виробниками (зокрема, особистими підсобними господарствами населення), низьку (у середньому) кредитоспроможність агровиробників, відсталість використовуваної агротехніки, слабкий ступінь переробки багатьох видів сільськогосподарської сировини [4]. Все це у поєднанні із вищезазначеним, на наш погляд, робить цілком коректним проведення певних паралелей між аграрною політикою Росії часів Вітте–Столипіна і певними її пріоритетними напрямками в Україні 2014 року (табл.).

Таблиця

Можливість використання досвіду аграрної політики Російської імперії часів Вітте–Столипіна при обґрунтуванні пріоритетних напрямків агропродовольчої політики України на 2015–2020 роки

Основні заходи аграрної політики Вітте–Столипіна (початок ХХ століття)	Перспективні пріоритети агропродовольчої політики України на 2015–2020 роки
1	2
Примат непрямого впливу на аграрну галузь через стимулювання загально-економічного розвитку країни	Примат непрямого впливу на агропродовольчу сферу через формування сприятливої правової бази та підвищення інвестиційної привабливості ведення бізнесу в Україні
Активне будівництво залізниць	Розвиток транспортної і виробничої інфраструктури
Підвищення місткості внутрішнього продовольчого ринку	Стимулювання зростання платоспроможного попиту населення і відповідне підвищення місткості внутрішнього продовольчого ринку
Забезпечення можливості доступу агровиробників до доступних джерел кредитних ресурсів, вирішення проблеми забезпечення позик	Забезпечення можливості доступу агровиробників до доступних джерел кредитних ресурсів, вирішення проблеми забезпечення позик, у т. ч. повноцінним запуском цивілізованого ринку сільськогосподарських угодь
Організація хлібної торгівлі	Налагодження системи збуту сільгосппродукції з урахуванням економічних інтересів сільськогосподарських виробників, у т. ч. особистих підсобних господарств населення

Закінчення табл.

1	2
Пожвавлення господарської і підприємницької ініціативи селянства	Стимулювання пожвавлення виробничої та комерційної ініціативи агровиробників у т. ч. завдяки демонополізації загальнодержавного і (особливо) локальних ринків продовольчої продукції
Насаджування передової агрокультури й агротехніки	Сприяння (у т. ч. через реалізацію відповідних держбюджетних програм) поліпшенню земель, розвитку племінної справи, консультаційна підтримка агровиробників
Підтримка і розвиток підсобних промислів	Стимулювання розвитку малого бізнесу у сфері попередньої обробки сільськогосподарської сировини та виробництва харчових продуктів

Висновки і пропозиції. Слід зазначити, що подібні підходи до побудови перспективної агрополітики країни передбачають максимальну опору на власні сили і наявний потенціал і не пов'язані з потребою здійснення масштабних бюджетних фінансових вливань в агропродовольчий комплекс, малоімовірних за наявного нині в Україні стану бюджетної забезпеченості. А отже, подібна політика може виявитись досить ефективною з погляду економічної та соціальної віддачі докладання управлінських зусиль та використання завжди обмежених обсягів бюджетних ресурсів.

Список використаних джерел

1. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
2. Давыдов М. А. Столыпинская аграрная реформа: замысел и реализация [Электронный ресурс] / М. А. Давыдов. – Режим доступа : <http://polit.ru/article/2007/02/08/davydov/>.
3. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономического развития России. 1892-1914 гг.) [Электронный ресурс] / В. С. Дякин. – Режим доступа : <http://cornholio.narod.ru/history5/dyakin.htm>.
4. Зеленська О. О. Державна фінансова підтримка аграрної сфери в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX століття безпеки / О. О. Зеленська // Вісник Чернігівського державного технологічного ун-ту. Серія “Економічні науки”. – 2013. – № 2 (66). – С. 259–265.
5. Ильин С. В. Витте / С. В. Ильин. – Изд. 2-е, испр. – М. : Молодая гвардия, 2012. – 511 с. – (Жизнь замечательных людей).
6. Панченко П. П. Аграрна історія України : підручник / П. П. Панченко, В. А. Шмарук. – К. : Знання, КОО, 2000. – 342 с.
7. Петров Ю. А. Экономическое состояние России перед Первой мировой войной [Электронный ресурс] / Ю. А. Петров. – Режим доступа : <http://www.idc-europe.org/ru/-Экономическое-состояние-России-перед-Первой-мировой-войной>.
8. Пожигайло П. А. П. А. Столыпин глазами современников / П. А. Пожигайло. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 367 с.
9. Пожигайло П. А. Петр Столыпин: объединить несоединимое / П. А. Пожигайло // Свой. – 2012. – № 5.
10. Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина / С. М. Сидельников. – М. : Изд-во МГУ, 1973. – 335 с.
11. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос / С. П. Трапезников. – М. : Мысль, 1967. – Т. 1. – 567 с.
12. Тюкавкин В. Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В. Г. Тюкавкин. – М. : Памятники исторической мысли, 2001. – 304 с.
13. Щербаков А. Ю. Петр Столыпин. Революция сверху / А. Ю. Щербаков. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2013. – 432 с.
14. Conroy M. Sch. Peter Arkad'evich Stolypin. – Boulder, 1976; Hagen M. Die Entfaltung politischen Oefentlichkeit in Russland, 1906-1914. – Wiesbaden, 1982.
15. Yaney G. The Urge to Mobilize Agrarian Reform in Russia, 1861-1930. – Urbana, 1982.